

ONDOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA REFORM ÇALIŞMALARI VE "KALEMİYE SINIFI" NIN YÜKSELİŞİ*

Çiğdem Erdem**

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda, "ıslahat" çalışmaları, ondokuzuncu yüzyılı önceleyen bir geçmişe sahiptir. Islahat düşüncesinin özü, mevcut yapının ve kurumların iyileştirilmesine dayanır. Nitekim imparatorlukta ıslahat girişimleri de, rol model olarak yine kendisinin, -eski ihtişamlı günlerin- alındığı bir ekseninde, özellikle de askeri alanda yenilgilerle kendini gösteren sıkıntıların, ortadan kaldırılması çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, askeri yenilgilerin devam etmesi ve imparatorluk maliyesinin bozulmasına ek olarak, merkezin otoritesini sarsıcı güçlerin ortaya çıkması üzerine, ıslahat düşüncesini aşan ve çözümü kendisinde değil, Batı'da arayan bir reform anlayışı, zorunluluğunu hissettirmiştir. II. Mahmut döneminde yapılan reformlar neticesinde, bir taraftan merkezileşmeyi sağlayıcı adımlar atılarak, İmparatorlukta baş gösteren otorite sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Eyaletlerdeki âyanların kontrol altına alınması ve merkezdeki Yeniçeriler'in ortadan kaldırılması ile birlikte, imparatorlukta bütün güç Saray'da toplanmıştır. Diğer taraftan, Batı tipi devlet modeli örnek alınarak, imparatorluğun idari örgütlenmesi yeniden kurulmuş, adem-i merkezi yapı büyük oranda kırılarak, yerine merkezi-bürokratik bir örgütlenme biçimi tesis edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme ve bürokratikleşme doğrultusunda yapılan reform çalışmaları, beraberinde devletin yönetici elitinde de bir dönüşüme yol açmıştır. Reformların uygulanmasıyla bağlantılı olarak, Sultan, ilmiye sınıfı ve ordu arasındaki güçler dengesi bozulmuş, bürokrasi ile özdeşleşen "kalemiye sınıfı"nın çekirdeğini oluşturan Bâb-ı Âli, bozulan güçler dengesinden, yönetici elit sınıfı olarak çıkmıştır. Reformların yürütücülüğünü her geçen gün daha da fazla üstlenen Bâb-ı Âli'nin kazandığı bu güç, "merkez kavramının", Saray'dan, Bâb-ı Âli'ye kayması ile sonuçlanmıştır. Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın idaresindeki Bâb-ı Âli imparatorlukta yönetme tekilini, zaman içerisinde eline geçirmiştir. Saray'ın imparatorluk yönetiminde tekrar

* Bu çalışma, 2008 yılında, Kayfor VI'da sunulan, aynı isimli bildirinin, yeni kaynaklar eklenerek, gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Dr. Çiğdem Erdem, Gazi Üniversitesi, csekmen@gazi.edu.tr

etkili olabilmesi, ancak bu paşaların ölümünden sonra mümkün olabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reform, Merkezileşme, Yönetici Sınıf, Kalemîye Sınıfı, Bâb-ı Âli

Abstract

“Reform” efforts in the Ottoman Empire have a history preceding the nineteenth century. The essence of the idea of reform is based on the improvement of the existing structure and institutions. Indeed, attempts of reform in the empire were also formed in an axis where it was taken as a role model itself -the old glory days- especially within the frame of eliminating the difficulties, which showed themselves through defeats in the military field. However, by the nineteenth century, in addition to the continual of military defeats and deterioration of empire finances, upon the emergence of unsettling forces to the central authority, evoked the understanding, the obligation of a reform, which exceeds the idea of reform and which seeks the solution not in itself but in the West. As a result of reforms in the reign of Mahmut II, on the one hand steps that provide centralization were taken and the problem of authority, which began in the empire, was resolved. With the control of âyans (Local Notables) in the states and the elimination of the Janissaries in the center, all the forces in the empire were gathered in the Palace. On the other hand, the administrative organization of the empire was re-established by taking the Western-style state model as an example, and a central-bureaucratic form of organization was established by breaking the decentralized structure to a large extent. Reform efforts in line with centralization and bureaucratization in the empire led to a transition in the ruling elite of the state as well. In connection with the implementation of the reforms, the balance of power between the Sultan, ilmiye class and the army was unbalanced, and the Sublime Porte, which formed the core of “scribal class” identified with bureaucracy, survived as the ruling elite from among the destroyed balance of power. The power that Sublime Porte, which undertook the execution of the reforms, gained more with each passing day resulted with the shift of “the notion of center” from the Palace to the Sublime Porte. The Sublime Porte, under the management of Mustafa Reşit Pasha, Ali Pasha and Fuad Pasha, possessed the administrative monopoly in the empire within time. It was only possible for the Palace to be re-effective in the administration after the death of these pashas.

Keywords: Reform, Centralization, Ruling Class, Scribal Class, Sublime Porte

Osmanlı İmparatorluğu’nda daha çok askeri yenilgilerle kendini hissettiren gerileme dönemine girilmesiyle birlikte, bu gerilemeye bir çözüm bulmak amacıyla çeşitli ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Ancak ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, imparatorluğun içinde bulunduğu durum, askeri yenilgilere ek olarak ekonomik, toplumsal ve siyasal sıkıntılarının birleşmesiyle bir kriz görünümü arz etmektedir. Artık ıslahat girişimlerinin yetersiz

görölmeye başlandığı bu dönemde, imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntıların daha kökten çözümlerle aşılabileceği düşünce si imparatorluk yönetimine hâkim olmaya başlamıştır.

İslahattan, reforma geçiş, onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, III. Selim dönemiyle (1789-1808) başlamış ve ondokuzuncu yüzyıl başında II. Mahmut dönemiyle (1808-1839) devam etmiştir. Böylece imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılarının, yine kendisinden hareketle, bir tür eskiye dönüşle çözülebileceği düşünce si yerini, çözümün kendisi dışındaki bir modelden alınması gerektiği düşünce sine bırakmıştır. Burada söz konusu olan model, dönemin hâkim gücü konumuna erişmiş olan Batı, Avrupa Devletleridir. Bu bağlamda imparatorluk yönetiminin Batı model alınarak yeniden yapılandırılması anlamında reform çalışmalarına II. Mahmut döneminden itibaren hızla girişilmiştir. Batı'nın "merkezi devlet" modeli, reform çalışmalarının esin kaynağı olmuştur.

"Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları ve Kalemîye Sınıfının Yükselişi" başlıklı bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda ondokuzuncu yüzyılda merkezileşmeyi sağlamak amacıyla yapılan reform çalışmalarını ile devletin yönetici kadrosunda yeni bir yönetici elit sınıfın ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. İmparatorluğun merkezileşmesi, imparatorluk çapında gücün siyasi ve ekonomik anlamda merkezde toplanmasının yanı sıra, bürokratikleşmesi ile de sonuçlanmıştır. Bürokratikleşme reformlarının daha en başından planlandığı üzere, ülkedeki tüm iktidarın merkezde toplanmasını sağlamıştır. Ancak reform sürecinde yaşanan gelişmeler, beklenmedik bir biçimde "merkez" kavramının içeriğini değiştirmiştir. II. Mahmut döneminden başlayarak, Tanzimat Dönemi boyunca, güçlerin toplandığı merkez, reformların yürütücüsü konumundaki bürokratik sınıf, kalemîye sınıfı olmuştur. Bâb-ı Âli, kalemîye sınıfın çekirdeği ve en billurlaşmış tabakası olarak, imparatorlukta yönetme tekilini eline geçirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi iktidarın merkezi konumundaki Sultan, reform çalışmalarını neticesinde artık, takdir-i mutlak konumunu kaybetmeye başlamıştır.

Çalışmanın temel savı, İmparatorlukta ondokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar neticesinde, siyasi iktidarı kullanan güç anlamında, "merkez" kavramının Sultan'dan, kalemîye sınıfına doğru kaydığıdır. Reformların hızla hayata aktarılması ile devletin yönetici kadrosunda yeni bir sınıfın gelişimi arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla, çalışma üç temel bölüm etrafında kurgulanmıştır. Buna göre ilk bölümde, merkezi otoritenin tesis edilmesi üzerinde durulmuştur. II. Mahmut tahta geldiğinde karşılaştığı en büyük sorun, eyaletlerde âyanlar, merkezde ise Yeniçeriler üzerinde kontrolün sağlanması, yani merkezi otoritenin kurulması sorunudur. Merkezi otoritenin sağlanması ile birlikte imparatorlukta bütün güçler Saray'da toplanmıştır. Ancak merkezin kazandığı bu güç, Osmanlı güçler dengesinde bir bozulma anlamını da taşımaktadır. Genel olarak kalemîye

sınıfının, özel olarak da kalemiye sınıfın elit kesimini oluşturan Bâb-ı Âli'nin, Osmanlı yönetiminde güç kazanmasında, güçler dengesindeki bu bozulmanın çok büyük etkisi olmuştur. İkinci bölüm, merkezi otoritenin kurulmasının ardından, reformlar çerçevesinde merkezi bürokratik yapının kuruluşunun incelendiği bölümdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bürokratik reformlar, kalemiye sınıfının güç kazanmasında en az merkezi otoritenin tesis edilmesi kadar önemli bir etkiye sahip olmuştur. Üçüncü ve son bölümde ise bu sınıfın, artık Osmanlı İmparatorluğu için hayat-memat meselesine dönüşen reformları hayata aktarma vesilesiyle, nasıl güçlenip, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetme tekeline, adeta eline aldığı, "kalem elitleri" özelinde açıklanmıştır.

Bu çalışma, Bâb-ı Âli'nin aşağı yukarı ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar süren iktidarını, yukarıdaki kapsam çerçevesinde literatür taraması ile ortaya koymayı amaçlamaktadır.

I. İmparatorlukta Merkezi Otoritenin Tesis Edilmesi ve Bozulan Güçler Dengesi

1- Merkezi Otoritenin Kurulması

II. Mahmut tahta çıktığında karşılaştığı en büyük sorun devletteki otorite yoksunluğu idi. II. Mahmut işe merkezi otoriteyi tehdit eder hale gelen yerel güçleri ortadan kaldırarak başladı. Çünkü merkezi bir otorite yokluğu, reformların, yani devletin nefis mücadelesinin önündeki en büyük engeli oluşturuyordu.

Sened-i İttifak sözleşmesi, bu çerçevede atılmış ilk adım olarak değerlendirilebilir. Bir süreden beri Anadolu ve Rumeli'deki âyanların merkezi otoriteye bağlılıkları zayıflamış, merkezi idareye karşı gelmeye başlamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi otoritenin zayıflamasıyla ters orantılı olarak âyanlar güçlerini arttırmış, Anadolu'da devletin pek çok konuda dayanağı ve önemli bir kuvveti halini almıştı. Devlet hemen her konuda âyanlardan yardım alma yoluna gitmişti. Eşkıyaların yakalanması, isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temini, bu askerlerin ihtiyaçlarının temini, Anadolu'daki karışıklıkların giderilmesi, vergilerin toplanması gibi işleri devlet, âyanların eliyle yapar hale gelmişti (Özkaya, 1994: 141). Artık âyan basit bir taşra eşrafı değildi. Ülkenin bazı bölgelerinde özel orduları olan âyanlar vardı. Güçleri günden güne artan âyanların etkisi özellikle III. Selim döneminde fazlasıyla hissedildi. Âyanlar Sultan'ın reform girişimlerini destekleyerek ya da karşı çıkararak Saray işlerine karışmaya başladılar (Lewis, 1998: 441).

II. Mahmut, bu duruma bir çözüm bulmak için, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa aracılığıyla çağırdığı âyanlar ve ağalarla "Sened-i İttifak"ı (1808) imzalamıştır. Bu senet ile âyanlar Sultanın emirlerine mutlak surette uyacaklar, asker toplanmasına yardım edecekler, hazine için

eyaletlerden gelirleri tahsil edecekler, Sadrazamın emirlerini hükümdar emri kabul edeceklerdi. Buna karşılık Sadrazam kanun dışı emir verir ise elbirliği ile bu emre karşı çıkacaklardı. Âyanların hiçbirisi bu şartların aksine davranmadıkça cezalandırılmayacaktı. Ayrıca hayatta iken kendileri, öldüklerinde ise hanedanları bütün vükela tarafından korunacaktı (Ahmet Cevdet Paşa, 1966: 314-322). Sultanın söz konusu senedi imzalararak, yetkilerine bazı kısıtlamalar getirdiği doğrudur. Ancak Sultan bu senedi âyanları otorite altına almada bir araç olarak kullanmıştır (Eryılmaz, 1992: 52). Sultan II. Mahmut, 1812-1817 yılları arasında Anadolu'nun büyük âyanlarını itaat altına almayı başarmıştır. Balkanlar'daki âyanlar üzerinde otoritesini kurması ise 1820'ye dek sürmüştür (Zürcher, 1998: 51).

II. Mahmut'un İmparatorlukta merkezi otoriteyi gerçekleştirmeye yönelik attığı ikinci önemli adım, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması olmuştur. II. Mahmut bu kararı, reform çalışmaları kapsamında Avrupalı eğitim ve teçhizatıyla yeni bir ordu oluşturulmasına yeniçerilerin isyan etmesi üzerine vermiştir. Oluşturulmak istenen yeni ordu ile yeniçeri birlikleri de muhafaza edilecek fakat İstanbul'da bulunan her tabur, yeni ordu için 150 kişi verecekti. II. Mahmut'un bu girişimi III. Selim'in 1807'de tahtından ve bundan bir sene sonra da canından olmasına sebep olan Nizam-ı Cedit girişiminin devamıdır. Bu yüzden II. Mahmut yeni orduyu "Kanuni (Sultan) Süleyman'ın askeri düzenine yeniden dönüş" olarak tanıtmış ve orduda sadece Müslüman subayların ders vereceğini de belirtmiştir. Sultan'ın bu kararı Şeyhülislam ve ulema tarafından caiz görülmüştür (Lewis, 1998: 80).

Ancak ikna olmayan Yeniçeriler, yeni askeri birliğin törenlerle kuruluşundan 10 gün sonra ayaklanmış, isyan Yeniçerilerin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Sultan II. Mahmut, isyanın hemen ardından bir süreden beri disiplinsiz ve başıbozuk hareket etmekte olan Yeniçeri Ocağı'nı, ıslahının mümkün olmadığına karar verip, ulemadan fetva alarak kaldırmıştır. Bu Osmanlı tarihine "hayırlı olay" diye geçtiği bilinmektedir. Kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine merkezi bir ordu olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye oluşturulmuştur. Subay yetiştirmek için "Mekteb-i Harbiye" kurulurken askeri doktor yetiştirmek için de tıp okulu açılmıştır (Lewis, 1998: 80, 84-85).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Sultan'ın reform girişimleri önündeki bir engeli kaldırmıştır. Her ne kadar yeni kurulan askeri birliklerin etkinlik kazanmaları için belli bir sürenin geçmesi gerekmişse de Yeniçeriler artık reformlara karşı koyabilecek örgütlü ve silahlı bir güç olmaktan çıkmıştır (Davison, 1997: 37). Bunun dışında, II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına bağlı olarak, yüzyıllar boyunca "yeniçerilerle yakın işbirliği yapmış olan Bektaşî tarikatını" da, yine Şeyhülislam ve önde gelen ulemanın desteğiyle dağıtmıştır (Lewis, 1998: 80).

Sonuç olarak, ondokuzuncu yüzyılda eyaletlerde âyanlar, başkentte yeniçeriler kontrol altına alınmış, Sultan'ın idaresini kısıtlayabilecek odaklar ortadan kaldırılmıştır. “Şimdi artık eski ve tanınmış imtiyazlarının zırhı içinde Sultan'ın iradesine meydan okuyabilecek hiçbir grup kalmamıştır” (Lewis, 1998: 81). Ülkedeki tek silahlı güç Sultan'ın kendisini oluşturduğu yeni ordudur. II. Mahmut'un merkezi denetimi tesis etmesi ile birlikte güç artık “merkez”de, yani Saray ve Bâb-ı Âli'de toplanmıştır. Osmanlı Sultanı bütün yönetme tekelini eline almış “görünmekte”dir. Merkezileşme bir yönüyle eyaletlerde merkezi hükümetin kontrolünün yeniden tesis edilmesi anlamını taşıırken, diğer yönüyle bütün gücün ve kaynakların, İstanbul'da toplanması anlamını taşımaktadır. Ancak burada, İstanbul'un Saray mı yoksa Bâb-ı Âli mi olduğu sorusu önemlidir (Findley, 1989: 21). Bu sorunun cevabı, geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde yüzyıllardır var olan Sultan, seyfiye ve ilmiye sınıfı arasındaki güçler dengesinin, imparatorlukta merkezi otoriteyi ve merkezi bürokratik yapıyı tesis edici reformlar sonucunda bozulmasıyla ortaya çıkan gelişmelerde aranmalıdır.

2- İmparatorlukta Güçler Dengesinin Bozulması

Osmanlı İmparatorluğu yönetim sisteminde, (Yavuz Sultan Selim'den itibaren) halife sıfatını da taşıyan Sultan, İmparatorlukta toprakların ve kulların sahibi olarak, iktidardaki tek yetkin güçtür. Sultanlar, “yönetimin temel taşı” olarak, “siyasi, idari, dini ve her türlü iktidarı elinde bulundurmışlardır” (Özdemir, 2001: 30). Sultan'ın bu mutlak iradesi altında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan dışında bir de yönetici sınıf (askeri sınıf) vardır. Ancak konuya açıklık getirmesi açısından, Osmanlı toplum sisteminin temelde, yönetenler ve yönetilenler ayrımı üzerine kurulu olduğu ve yönetilenler yani reaya dışında kalan herkesin yönetici sınıf içerisinde kaldığı belirtilmelidir. Yönetici sınıf, “doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşmayan bütün askeri grupları, din adamlarını ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uryuk ve kölelerini içerir” (İnalçık, 2005: 75). Osmanlı Sultan'ı, “yönetici sınıf üyeleri için efendi(dir), onların yaşamları ve malları kendisine aitti(r)” (Shaw, 1982: 231). Bu yönetici sınıf, dört meslekle uğraşanlar etrafında belirmiştir. Bunlar seyfiye, ilmiye, kalemiye ve saray hizmetlileridir.

Yönetici sınıfı oluşturan bu gruplar içerisinde Sultan'ın yetkin gücünü etkileyen ve hatta dengeleyen iki sınıfın varlığından söz edilebilir. Bunlardan biri seyfiye yani ordu, diğeri ise ilmiye sınıfı mensubu olan ulema'dır. İmparatorluk dönemi boyunca, Sultan'ın “teorik” olarak mutlak olan iradesi üzerinde, bu iki sınıfın, “fiiliyatta” göz ardı edilemeyecek bir etkisi olmuştur. Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yüzyıllar boyunca, “Devlet-i Âliye'nin iki önemli kuvveti olan ilmiye sınıfı ve ordunun (seyfiye) onayı olmaksızın, devlet çapında hiçbir harekete girişilmemiştir” (Tunaya, 1999: 25). Silahlı güç olan seyfiye, bu gücüne dayanarak zaman zaman

ayaklanmış, Sultanları kararlarından geri döndürebilmiştir. Ulema ise, imparatorlukta dinin, adaletin ve eğitimin mutlak denetimini elinde tutan sınıftır (Lewis, 1998: 438). Osmanlı İmparatorluğu'nun "kuruluşundan itibaren uzun bir süre ilmiye sınıfı, seyfiye ile birlikte üstünlüğü paylaşmıştır" (Cin ve Akyılmaz, 2000: 184).

Ancak ondokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar ve merkezi otoriteyi tesis etme yönünde alınan tedbirler sonucunda, bu güçler arasındaki denge, merkez lehine bozulmuştur. Bu bağlamda, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması, bir dönüm noktasıdır. Çünkü Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması yönünde fetva vererek Saray ile geçici olarak birleşen ulema, hem bu adımın atılmasına meşruiyet kazandırarak Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına destek olmuş, hem de bu desteği ile aslında güçler dengesinin ikinci ayağı olan kendisinin de etkisizleşmesine sebep olmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın durumunun memleketin din düşmanları tarafından sarılması kadar önemli olduğunu belirterek (Tunaya, 1999: 37) Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması yönünde olumlu fetva veren ulema sınıfı, aslında bundan önceki dönemlerde, "yeniçerilerle olan koalisyonları sayesinde, daha önceki reformcu padişahlara çok etkili bir biçimde karşı koy(abilmiştir)". Fakat Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla birlikte ulema sınıfı, bu güçlü dayanağını kaybetmiştir (Zürcher, 1998: 65). Ulema, Sultan karşısında artık bir güç odağı değildir (Lewis, 1998: 81).

İlmiye sınıfının mensubu olan ulema, şeriatın yorumcuları olan müftüler ve kadılarından oluşan adli bölüm ile din görevlileri olan imamların dâhil bulunduğu dini bölüm olarak ikiye ayrılmaktaydı (Ubucini, 1998: 77-84). Böylesine önemli bir görevi olan ilmiye sınıfının gözden düşmesinin sebebi, ilmiye sınıfındaki bozulma ve ulemanın reformlar karşısında genel olarak olumlu bir tavır almamış olmasıdır. "İlmiye sınıfı içinde yükselmek, eskiden şahsi yetenek ve başarıya bağlıyken, bozulma döneminde rüşvet ve iltimas önem kazanmış, ilmiye makamları adeta para ile alınır satılır olmuştur" (Cin ve Akyılmaz, 2000: 189).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp, yerine Sultan'a bağlı merkezde bir ordunun kurulmasının ardından, seyfiye ile ulema arasındaki koalisyonun ortadan kalkmasından yararlanan merkez, ulemayı iki alanda sınırlayarak tekrar güçlenmesine engel olmuştur. Bunlardan ilki, dini vakıfların mülkünün ayrı bir Evkaf Müdürlüğü kurma yoluyla hükümetin denetimi altına alınmasıydı. Ardından ulema, başında Şeyhülislam ve Baş Müftü'nün bulunduğu hiyerarşik bir örgütlenme biçimine dönüştürülerek, din kurumu üzerindeki denetim merkezleştirilmiştir (Zürcher, 1998: 65).

Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli iki kurumundan biri olan seyfiye sınıfının yıkılmasının ardından, ilmiye sınıfının da, merkezin istediği biçimde yeniden örgütlenmesiyle, imparatorlukta güçler dengesinde bir bozulma gözlenmiştir. "Askeri, dini ve ilmi zümrelerin

devlet yönetimindeki geleneksel gücü(nün) azalm(ası)" (Eryılmaz, 1992: 68) sonucunda, devlet yönetimindeki aşırı mutlakiyetçiliği dizginleyen Sultan, yeniçeriler, ulema arasındaki güç dengesi bozulmuştur (Mardin, 1997: 179).

Bu koşullar altında, imparatorluktaki güçler dengesinin bozulması sonucunda, bütün gücün Saray'da, Sultan'ın elinde toplanması beklenirken, reform çalışmalarının yarattığı ortamın da zorlamasıyla, bu güç Saray'dan başka bir yere, kalemiye sınıfına doğru kaymıştır. Bu durumu, "merkez" kavramının içeriğinde yaşanan bir kayma hatta dönüşüm şeklinde ifade etmek mümkündür. Merkez kavramının içeriğinde yaşanan bu dönüşümün açıklanabilmesi için, imparatorlukta merkezi bürokratik yapının kurulması yönünde yapılan reformlara ve reformlar paralelinde kalemiye sınıfının kazandığı yeni işlevlere bakmak gerekmektedir.

II- Reformlar ve Merkezi Bürokratik Yapının Kurulması

"Türk batılılaşması adı konmadan ve üzerinde tartışılmadan zaruri sebeplerden ötürü başlamıştır" (Ortaylı, 1998: 23). Bu zaruret kendini ilk kez askeri alanda göstermiştir. Askeri yenilgiler, imparatorluğun gelirlerinde azalmaya ve maliyesinde bozulmaya yol açmıştır. Bu aşamada, ilk önce imparatorluğun savaşları tekrar kazanabilir duruma gelmesi için, "ıslahat"lar yapılması ve bu amaçla Batı'dan askeri teknik ve taktiklerin alınması yeterli görülmüştür. Ancak imparatorluğun gerilemesinin, ıslahat kapsamında durdurulmaması üzerine, imparatorluk yönetimi, daha kapsayıcı ve kökten çözümler arama yoluna gitmiştir. Çünkü ıslahattan reforma yöneliş, Osmanlı İmparatorluğu için, artık bir nefis mücadelesidir ve bu mücadelenin kazanılması için de, imparatorluk örgütlenmesinin merkezîyetçi bir temelde yeniden örgütlenmesi, Batı devletlerinde olduğu gibi, "merkezi devlet"in oluşturulması gerekli görülmüştür. ıslahattan öte bir reform hareketi, ilk kez III. Selim döneminde (1789-1808) başlamıştır. Ancak merkezi yapıyı oluşturacak tarzda örgütlenmenin ve reform çalışmalarının, asıl olarak II. Mahmut döneminde (1808-1839) gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı, coğrafi ve kültürel özellikleri temelinde eyaletler ve bu eyaletlere bağlı sancaklar, kazalar, nahiyelerden oluşmaktaydı. İmparatorluk çapında her eyalet, "genel kanunlardan çok yerel kanunlarla idare ediliyordu" (Özdemir, 2001: 59). "Beylerbeyiler başında buldukları eyalette askeri, siyasi ve idari açıdan padişahı temsil ederken, vezir-i azamın bütün ülkede sahip olduğu hak ve yetkilere kendi eyaletlerinde sahip olmuşlardır" (Cin ve Akyılmaz, 2000: 213).

Bu sistem, "merkeze bağlı", fakat "merkezîyetçi olmayan" bir temelde işlemiştir. Örneğin imparatorlukta, bütün gelirlerin ve giderlerin toplandığı tek bir hazine yerine, "on beş kadar gelir toplayan ve harcama

yapan pratikte bağımsız kuruluşlar niteliğinde kalemler vardı” (Özdemir, 2001: 61). Bu yapılanma içerisinde merkezi bir devletin asgari yerine getirmesi gereken görevler olarak farz edilen şeyler, Osmanlı devlet sisteminde, “millet” adı verilen Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi dini topluluklara ve loncalara bırakılmıştı. Sağlık, eğitim, toplumsal güvenlik, iletişim, ticaret, tarım ve endüstrinin korunması, ilerletilmesi gibi konular, geleneksel Osmanlı devlet sisteminin faaliyet alanına girmemekteydi. Yeterli olmayan iletişime bir de Osmanlı topraklarının genişliği eklince devlet, denetimi ve dengeyi sağlayabilmek için geniş bir sistem kurmayı gerekli bulmuştu. Yani geleneksel Osmanlı yönetimi, âdemi merkezileşmiş bir sistemdi (Shaw, 1968: 32).

“Ancak merkezi yönetim güçlü ve sürekli etkin biçimde kontrolü elinde tutabilecek yetkinlikte olmadığında bu sistem çok tehlikeliydi” (Özdemir, 2001: 61). Nitekim imparatorluğun gücünü kaybetmesiyle ters orantılı biçimde, “millet”lerin liderlerinin adli ve idari görev alanları artış göstermiştir (Findley, 1980: 21-22). Merkezi, bürokratik bir otoriteden yoksun olan imparatorluğun bu hali, reformların önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

II. Mahmut, imparatorlukta merkezi otoriteyi tesis etmesinin ardından, devletin merkezi bürokratik bir aygıt olarak kurumsallaşması için çeşitli reformlar yapmıştır. Bu bağlamda, imparatorluğun kuruluş ve büyüme aşamalarında en önemli kurumlarından biri olan, yasama ve yürütme görevlerini yerine getiren Divan-ı Humayun, merkez teşkilatında yapılan reformlar sonucunda nezaretlere ayrılmıştır. Divan-ı Humayun üyelerinin görevlerini kurulan bu nezaretler üstlenirken, Humayun içindeki bürolar da Bâb-ı Âli'ye aktarılmıştır (Özdemir, 2001: 50). Fransa gibi bürokratik geleneği zengin bir ülkeyi kendilerine örnek alarak işe koyulan Osmanlılar, nazırlıkları ve bu nazırlıkların bölümleri ile görevlerini de Batı'ya bakarak oluşturmuşlardır (Dumont, 1995: 77-78). Tanzimat'tan önce adına “kalem” adı verilen daireler “nezaret”lere çevrildiği gibi, bunların çalışma biçimleri de değişmiştir (Özdemir, 2012). 1870'li yıllara gelindiğinde ise Bâb-ı Âli'nin oluşumu tamamlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Bürokrasisi'nin Dışişleri, İçişleri, Adalet, Maliye, Vakıflar, Ticaret, Tarım ve Bayındırlık gibi nezaret daireleri vardır (Dumont, 1995: 78).

II. Mahmut tevs-i mezuniyet usulünü (yetki genişliği) kaldırarak, merkezi bürokratik yapının kurulması yönünde bir adım daha atmıştır. Bunun sonucunda merkezin istediği şekilde görev yapmayan vali ve mutasarrıflar hakkında merkez, idareyi eline almıştır (Eryılmaz, 1992: 62). Ayrıca yeni kurumların oluşturulması ile de merkezi bürokratikleşme güçlendirilmiştir. Merkeziyetçi devletin, “en gerekli örgütlerinden biri olan posta örgütü”, bu yeni kurumlara bir örnektir (Ortaylı, 1983: 40).

Bütün bu reformlar sonucunda, ondokuzuncu yüzyılda merkezi bürokratik yapı büyük oranda kurularak, eski âdemi-merkezi bürokrasi tasfiye

edilmiştir. İmparatorluk çapında, yönetsel birimler merkeze bağlanmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın başında imparatorlukta reform çalışmaları beraberinde yönetimde yeni organizasyonlara gidilmesini de zorunlu hale getirmiştir. Girişilen reformların takip edilmesi ve yürütülmesi karışıklığı karşısında imparatorluğun kurtuluşu için elzem görülen bu reformların tek bir kişinin Sultan'ın, sorumluluğu altında olması, reformların yürütülmesini güçleştirmiştir. İmparatorluk çapında kurulan merkezi örgütlenmenin bir sonucu olarak, yönetici sınıf içerisindeki kalemiye sınıfı, bu örgütlenmenin temeli olarak hem sayı, hem gördüğü işlerin çeşitliliği hem de yönetim aşamasında kazandığı güç bakımından, merkezileşme ve reform çalışmalarından kazançlı çıkmıştır (Findley, 1989: 21).

III- Bozulan Güçler Dengesi ve Merkezi Bürokratikleşme Ekseninde Kalemiye Sınıfının Yükselişi

1- Kalemiye Sınıfı

Kalemiye sınıfı özellikle Divan-ı Humayun ile Hazine-i Âmire'de toplanmış olan (Shaw, 1982: 173) ve imparatorluğun idari-mali bürokrasisini oluşturan sınıftır. Kalemiye sınıfı, imparatorlukta yönetici sınıf mensupları arasında yer almıştır. Ancak imparatorluğun yükselme dönemi boyunca kalemiye sınıfının yönetici sınıf içindeki konumu, ikinci planda kalmıştır (Heper, 1983: 295).

Kalemiye sınıfının gelişmesi ve önem kazanması, imparatorluğun büyümesiyle orantılı olarak ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren aşağı yukarı yarım asır kadar süren bir süre içerisinde, imparatorlukta "resmi olarak örgütlenmiş" bir kalemiye sınıfı ya da profesyonel kâtipler yoktur (Findley, 1980: 51). Kalemiye sınıfı onbeş ve onaltıncı yüzyıldan itibaren, gelişme kaydetmeye başlamıştır. Yani Osmanlı bürokrasisi, asıl olarak Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren kurulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın dönemi ise, bürokraside ekonomik ve bürokratik işler temelinde uzmanlaşmanın başladığı dönem olma özelliği taşır (Fleischer, 1986: 216, 218). Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, kalemiye sınıfının sayısı daha da artmıştır; yüzyıl sonlarında 130-200 kadarı Bâb-ı Âli'de çalışan, 1000-1500 civarında memur vardır (Findley, 1985: 259)

Kalemiye sınıfının hem işlevleri yönünden hem de niceliksel olarak yaşadığı asıl gelişme ondokuzuncu yüzyılda gözlenmiştir. Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde reformlar çerçevesinde, Fransa örneğine benzer bir şekilde her yöne doğru yayılan bir merkezi idare yaratılması sonucunda (Dumont, 1995: 77), "taşra yönetimi, adalet, eğitim ve nüfus sayımı gibi modern bir sivil bürokrasiden beklenen işlevlerin birçoğunda sorumluluk üstlen(en)", kalemiye sınıfının onbinin üzerinde çalışanı vardır (Findley, 1985: 261).

Ancak reform çalışmaları paralelinde kalemiye sınıfında gözlenen gelişme, sadece niceliksel temelde bir artış anlamı taşımamaktadır. Reformlarla birlikte merkezileşen Osmanlı bürokrasisinde, ihtiyaçlar doğrultusunda kalemiye sınıfında ortaya çıkan niceliksel büyümeye eşlik eden bir niteliksel dönüşüm söz konusudur. Bu dönüşüm özellikle, kalemiye sınıfının üst tabakasında, yani “kalem elitleri”nde (Findley, 1980: 110) kendini göstermiştir. Burada “kalem elitleri” ile kastedilen, Bâb-ı Âli'dir.

Kelime anlamı itibariyle “Yüce Kapı” anlamına gelen Bâb-ı Âli terimi, ondokuzuncu yüzyılda bütün Osmanlı yönetimini kapsayacak biçimde kullanılırken, yüzyılın ortalarına doğru sadece sadrazamlığın, dâhiliye ve hariye nezaratleri ile Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin de içinde bulunduğu bina için kullanılmıştır (Davison, 1997: 45). Eskiden sadrazamların ayrıca resmi daire olarak kullandıkları, hususi ikâmetgâhlarına kapı denilmekteydi. Devlet işlerinin sarayda divanda görüldüğü zamanlarda Vezir-i Âzâmin Sarayı, yani paşa kapısı çok önemli bir yer değildi. Ancak Divan-ı Humayun'un önemini kaybetmesi sonucunda, kudretli sadrazamlar zamanında devlet işleri paşa kapısında görülmeye başlanmıştır. Özellikle yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından Bâb-ı Âli binası, sadrazamların ikâmetgâhı olmaktan çıkarak devlet idaresinin merkezi haline gelmiştir (Gökbilgin, 1961: 174-177). Kısacası Bâb-ı Âli, geniş anlamda Osmanlı hükümetine verilen addır.

İmparatorlukta merkezi otoriteyi tesis edici girişimler sonucunda yaşanan Osmanlı güçler dengesindeki bozulma ve merkezi bürokratik yapının kurulması yönünde yapılan reformlar, kalemiye sınıfının her geçen gün yönetim anlamında daha da etkin hale gelmesine yol açmıştır. Neredeyse ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar, kalemiye sınıfının üst tabakasını oluşturan ve Bâb-ı Âli ile özdeşleşen kalem elitleri, “merkez” konumuna gelmişlerdir. Bu dönemde “bütün alanlardaki reformların planlayıcısı ve yürütme aracı” Bâb-ı Âli olmuştur (Davison, 1997: 17).

II. Mahmut ve ondan sonrakilerin reformları, idealist ve yeni bir idareci egemen sınıf yaratmıştır (Lewis, 1998: 149). Reform çalışmalarına paralel olarak yönetimde söz sahibi olmaya başlayan, “modernist kalem elitleri” (Findley, 1980: 126), geleneksel bağlardan kurtulmuş, radikal idari reformları yapmaya hazır bir nesildir (İnalcık, 1990: 37). Ulema ve askeri sınıf gibi imparatorluğun asırlık bürokrasisini oluşturan sınıfların dışında üçüncü bir nesli oluşturan bu sınıf, askeri reformculardan farklı olduğu gibi ulemadan da farklı idi. Bu yeni elit sınıf, köken itibariyle de ordudan ve ulemadan değil, Tercüme Odası ve Elçilik Kâtipliklerinden geliyordu (Lewis, 1998: 118). Aldıkları eğitim hem kul sistemi içinde yetişmiş olan askeri zümreden, hem de sıkı bir resmi dini eğitim veren medreselerde yetişen ulemanın eğitiminden farklı idi (İnalcık, 1990: 37). Bu yeni nesil yabancı dil bilmeleri sebebiyle Batı ile irtibat halindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu, 1821 yılına kadar tercüme işleri için Rumları kullanmaktaydı. Ancak Yunan

isyanından sonra, imparatorlukta tercüman yetiştirmek için 1832 yılında Tercüme Okulu açılmıştır. Tercüme Okulu, kalem elitleri de dâhil olmak üzere, Tanzimat ileri gelenlerinin yetiştiği bir okul olmuştur. Bu okulun önemi, gençlere bir Avrupa dili öğretmeninin ötesinde, batılı fikirleri içinde barındırmasından ileri gelmektedir. (Ergin, 1977: 638). Tercüme Okulu kısa zaman içerisinde yeni nesil idareci ve aydınlar için bir eğitim merkezi haline almıştır (İnalçık, 1990: 37).

"Batının idari tekniklerine olan vukufları sayesinde imparatorlukta bütün mühim devlet işlerinin kontrolü yavaş yavaş bu yeni memur tabakasının eline geçmekte" (Mardin, 1995: 279), "modernist, reformist yönetimi güçlendirmek için gerekli iktidar bürokrasiye devredil(mekteydi)" (Mardin, 1996: 126). Burada söz konusu olan bürokrasi, Sadrazam ve çevresindeki yüksek rütbeli bürokratlardır.

Osmanlı yönetim sisteminde sadrazamın, "sultanın mutlak temsilcisi sıfatıyla bütün devlet birimlerini denetim ve gözetim hakkı vardır" (İnalçık, 2005: 103). Nitekim Osmanlı tarihinde daha önceleri de sadrazamların otorite kurduğu olmuştur. Fakat "Tanzimat döneminde yalnızca sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştur" (Ortaylı, 1983: 77). Üstelik II. Mahmut'tan sonra gelen Abdülmecit ve Abdülaziz'in hükümdarlıkları sırasında da bu sınıf iktidarını korumuştur (Mardin, 1996: 126). Yaşanan bu gelişmeler sonucunda, artık Bâb-ı Âli fiili hükümet merkezi olmuştur. Yükselen bu yeni elit Sultanın otoritesinin yeniden egemen olmasını engelleyerek, reform çalışmalarını yürütmüştür.

2- Kalem Elitleri

Kalem elitlerinin önde gelen isimleri, Mustafa Reşit Paşa ile başlayıp onun öğrencileri olan Mehmed Emin Âli Paşa ve Keçecizade Fuad Paşalarla devam eden kuşaktır. Mustafa Reşit Paşa "ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformcularının", yani kendisinden sonra göreve gelen kalem elitlerinin, "gerçek mimarı" olarak kabul edilir (Lewis, 1998: 106). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1830'lardan itibaren reformların başına geçen Mustafa Reşit Paşa, Londra ve Paris'te elçilik görevinde bulunmuş, Hariciye Nazırlığı görevinden sonra 1839 yılından itibaren pek çok kez Sadrazamlık yapmış olan bir devlet adamıdır. Reşit Paşa, tıpkı ardılı olan diğer Tanzimat devlet adamları gibi, "idarenin reformcu bürokratlar zümresinin elinde olmasını, dolayısıyla Sultan'ın Devlet yönetimindeki rolünün azaltılarak bu rolün bürokrasiye aktarılmasını" istemekteydi (Eryılmaz, 1992: 156-157). Reşit Paşa'nın öğrencileri olan Mehmet Âli ve Fuad Paşalar da onun izinden gitmişlerdir. "Onlara göre devlet içinde tek bir güç merkezi olmalıydı: Bâb-ı Âli"(Ebu Maneh, 2006: 348). Bu sınıf, Osmanlı devlet sistemini modernleştirmek için gerekli olan bilgiye, yalnızca kendilerinin sahip olduklarını düşünmekteydi (Shaw, 1968: 37). Bir zaman-

lar Reşit Paşa'nın himaye edip yetiştirdiği bu paşalar, zaman içerisinde onun konumuna ulaşmış ve Reşit Paşa'nın 1858'de ölümünün ardından da "reform lideri olarak rakipsiz kal(mışlardır)" (Davison, 1997: 101).

Âli ve Fuad Paşa'nın her ikisi de genç sayılabilecek yaşlarda, Bâb-ı Âli'de en üst mevkilere ulaşmış iki isimdir (Ebu Maneh, 2006: 343). Öldüğü 1871 yılına kadar, beş kere Sadrazamlık, iki kere vekil ve sekiz kere de asıl olarak Hariciye Nazırlığı, iki kere Tanzimat Meclis Başkanlığı ve beşer ay kadar İzmir ve Bursa Valiliği yapmış olan Âli Paşa, (Abdurrahman Şeref Efendi, 1985: 73), son derece etkili bir devlet adamı portresi çizmiştir. Öyle ki, nazırlar onun haberi olmaksızın Saray'a dahi gidemez, ona sorulmadan nazırlar değiştirilemezdi (Onur, 1964: 69). Makamının otoritesini koruma hususunda son derece dikkatli olan ve Bâb-ı Âli'nin her işin başvurulacağı yer olma geleneğini desteklemiş olan Âli Paşa, Sultan'ın verdiği emirleri ustalıklı geri aldırmasını da bilmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1985: 74). Âli Paşa'nın reformları hayata geçirmede bir bakıma ortağı olan Fuad Paşa da yine ölümü olan 1869 yılına kadar, çeyrek asırdan daha fazla süreyle devlet hizmetinde bulunmuştur. Buradan, Âli ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli'de nasıl güce sahip olduklarını ve yönetme tekeli nasıl ellerine aldıkları görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyıldaki tarihine yön veren kalem elitleri olan bu yeni nesil, reformları gerçekleştirmek hususunda özellikle Reşit Paşa'dan itibaren ciddi bir tavır sergilemişlerdir. Hatta kimi zaman bu reformları Sultan'a rağmen yapmışlardır. Örneğin Reşit Paşa, daha Sultan II. Mahmut hayatta iken "sultanın, reformları gerçekleştirme hususunda işi ağırdan alışı yüzünden son derece tedirgin olmuştu ve yine şüphe yok ki sultanın denetlenemez hareketleri yüzünden, onun hükümdarlığı sırasında reformlardan tam fayda sağlanamadığına inanmaktaydı" (Mardin, 1996: 179). Reşit Paşa'nın öğrencileri onun "bu tutumunu incelikle işlediler ve Âli Paşa, devlet işlerinin idaresini küçük bir seçkin zümresinin üstlenmesi gerektiği yolunda yeni bir fikir geliştirdi." (Mardin, 1996: 128). Bâb-ı Âli'deki görevleri sırasında onlar için geçerli olan temel prensip; güçlü ve istikrarlı bir hükümetin garanti altına alınmasıydı. Bunu yaparken Sultan'ın işlerine karışmasını engellemeleri gerekmekteydi. Çünkü bu türden işe karışmalar güçlerini zedeleyebilirdi. Onların anlayışına göre, devlette sadece bir merkez olmalıydı: Bâb-ı Âli (Abu-Maneh, 1994: 141).

Osmanlı Sultanı'nın, kalem elitlerine yönelik kararlarının, bu sınıf tarafından nasıl değerlendirildiğinin incelenmesi, kalem elitlerinin, Sultan karşısındaki konumlarını göstermesi bakımından, ilginç olabilir. Örneğin 1837 yılında geleneksel metotla (yay kırıyla boğularak) öldürülen Pertev Paşa'nın bu katli bürokratlar arasında geniş yankı uyandırmıştır. Yine II. Mahmut döneminde bir hükümet memuru olan Keçeci-zâde İzzet Molla'nın görevinden kaba bir şekilde azledilip sürgüne gön-

derilmesi de tepkiyle karşılanmıştır. Osmanlı tarihinde boyun eğilerek kabul edilen bu azil olayı "ünlü olma nedeni haline gelebilmekte idi; ve bizzat bu Bâb-ı Âli bürokratik aygıtının geçmişte sahip olmadığı bir üstünlük kazanmakta olduğunun bir işaretiydi" (Mardin, 1996: 180-182). Ayrıca Pertev Paşa'dan sonra hiçbir devlet adamı yay kırıyla boğma şeklindeki geleneksel metotla öldürülmemiş, yani siyaseten katledilmemiştir. Sultan Abdülaziz döneminde, Sultan'ın Bâb-ı Âli'nin işlerine karışma girişimi de, kalem elitlerinin şiddetli tepkisiyle karşılanmıştır. "Sadrazam olan Fu'ad Paşa, Hariciye Nazırı olan Âli Paşa, Serasker olan Mütercim Mehmed Rüştu Paşa ve Meclis-i Vâlâ başkanı olan Yusuf Kamil Paşa, olayı protesto etmek için istifa etmek ve kendi bildikleri dışında görevlerini icra etmeyi reddetmek gibi daha önce duyulmamış bir tepki vermeyi kararlaştırdılar." Sultan Abdülaziz ise, İmparatorluk yönetiminde kilit noktalarda yer alan bu kalem elitlerinin yerine uygun kişileri bulamaması üzerine, "rıza göstermek durumunda kal(mıştır)" (Ebu-Maneh, 2006: 350).

Özetle, Reşit Paşa ve ardılları Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların yürürlüğe girmesini kontrolleri altına almışlardır. II. Mahmut'un 1839 yılında ölümünün ardından, Sultan ve kelem elitleri arasındaki güç mücadelesi, tamamen kalem elitleri lehine sonuçlanmıştır (Findley, 1980: 152). II. Mahmut öldüğünde, oğlu Abdülmecit (1839-1861) henüz on altı yaşındaydı. Gerek yeni Sultan'ın yaşının küçüklüğü gerekse sergilediği ılımlı kişiliği Bâb-ı Âli'nin etkinliğini artırmıştır (Davison, 1997: 46). Fuad ve Âli Paşalar, neredeyse hiç tartışmasız, ölümleri olan 1869-1871 yıllarına kadar Osmanlı politikası üzerinde hâkimiyetlerini korumuşlardır (Abu-Maneh, 1994: 141). Bâb-ı Âli, Âli Paşa'nın öldüğü 1871 yılına kadar fiili hükümet merkezi olarak kalmış ve Sultan Abdülaziz'in, Sarayında egemen olabilmesi için de, Âli ve Fuad Paşaların, ölmesi gerekmiştir. Sultan Abdülaziz tahta çıkışından itibaren on yıl boyunca hükümet işlerini etkileyememiştir (Davison, 1997: 124). Âli Paşa'nın ölümünden sonra ise Sultan gittikçe İmparatorluğun fiili idarecisi haline gelmiştir (Lewis, 1998: 156). Reform hareketleri sonucunda, Sultan karşısında "bir ölçüde hareket özgürlüğü kazananmış, bu özgürlüğü kurum-sallaştırmaya çalışmaya çalışmış" olan kalem elitlerinin bu çabaları, 1876'da tahta çıkan II. Abdülhamit döneminde sona ermiştir. II. Abdülhamit, "kendisine bağlı bir sivil bürokrat kadro oluşturmaya çalışmış ve bu amacını büyük ölçüde gerçekleştirmiştir" (Heper, 1983: 296).

Sonuç olarak, imparatorluktaki güçler dengesinin bozulmasının ardından, gücün merkezde toplanması ve reform çalışmalarının hız kazanması yönetimde siyasi iktidarın kullanımında yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Her şeyden önce merkez kavramı, Saray'dan Bâb-ı Âli'ye doğru kaymaya başlamıştır. Tanzimat dönemi boyunca Bâb-ı Âli, hem İstanbul'da, hem de eyaletlerde, "her zamankinden çok daha fazla hükümetin gerçek

merkezi" olma konumuna erişmiştir. Bâb-ı Âli'nin fiiliyatta dizginlenmeyen etkisi, kendisini devlet hayatının bütün aşamalarında göstermiştir. Böylelikle Tanzimat Dönemi'nde, bir "sivil bürokrat hegemonyası" kurulmuştur (Findley, 1980. 151).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, gerileme dönemine girilmesiyle birlikte, devletin içine düştüğü zaaftan kurtulması için çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ıslahatlar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların bir türlü başarıya ulaşamaması, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde daha radikal tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan reformların, ıslahat düşüncesini aşan, özü itibarıyla Batı'yı model alan ve devleti baştan ayağı yeniden yapılandırmayı hedefleyen uygulamalar olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak Osmanlı Sultanı'nın söz konusu reformları yapabilmesi için, öncelikli olarak devletteki merkezi otorite yoksunluğu sorununa bir çözüm bulması gerekmektedir. Çünkü mevcut haliyle Osmanlı devleti hem adem-i merkezi bir yapılanma arz etmekte hem de geniş bir coğrafyada konumlanan ülkede, Sultanın bir yönetici olarak otoritesi oldukça zayıf görünmektedir. Merkezi bürokratik bir devlet örgütlenmesi kurmak ve reformları hayata geçirmek için atılan adımlar, hedeflenenin aksine tezat bir biçimde Sultan'ın gücünü artırmaktan ziyade, onun bir siyasi karar verici olarak, ikincil plana düşmesine yol açmıştır.

Söz konusu tezatlığın sebebi, reformların hayata aktarılmasının tek başına Sultanın kontrolünde olmasının, reformların başarıya ulaşmasını engelleyici olmasa da zorlaştırıcı ve yavaşlatıcı bir durum olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu değerlendirmeyi yapan da, merkezi bürokratik yapıyı kurma esnasında, devlet içerisinde etkin iki güç olan seyfiye ve ilmiye sınıfının yıkılıp, parçalanmasıyla, güçler dengesinden galip olarak çıkan kalemiye sınıfıdır. Bu yeni bürokratik elit, Sultanın karşısında yeni bir güç odağı, yönetici elit olarak konumlanmış ve reformları, Osmanlı İmparatorluğu için artık bir var olma mücadelesine dönüşen reformları, aynı zamanda kendisi için de bir var olma mücadelesi olarak kullanmayı çok iyi bilmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref Efendi (1985), *Tarih Müsahabeleri*, Sad. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- ABU-MANEH Butrus (1994), "The Roots of The Ascendancy of Âli And Fuad Paşas at The Porte (1855-1871)", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, (31 Ekim-3 Kasım 1989), (135-144).

- EBU MANEH Butrus (2006), "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nufuzlarının Kökleri (1855-1871)", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Fatih Yeşil, Ed. Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi: Ankara.
- Ahmet Cevdet Paşa (1966), *Tarih-i Cevdet IX*, Sad. Tevfik Temelkuran, Üç Dal Neşriyat: Ankara.
- CİN Halil ve S. Gül AKYILMAZ (2000), *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Çağ Üniversitesi Yayınları: Adana
- DAVISON Roderic (1997), *Osmanlı İmparatorluğunda Reform I*, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları: İstanbul
- DUMONT Paul (1995), "Tanzimat Dönemi"(1839-1878), *Osmanlı Tarihi II*, Der. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi: İstanbul, (59-143).
- ERGİN Osman (1977), *Türk Maarif Tarihi II*, Eser Matbaası: İstanbul
- ERYILMAZ Bilal (1992), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları: İstanbul.
- FINDLEY Carter Vaughn (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- FINDLEY Carter Vaughn (1985), "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", Çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları: İstanbul (259-262).
- FINDLEY Carter Vaughn (1989), *Ottoman Civil Officialdom, A Social History*, Princeton University Press: New Jersey
- FLEISCHER H. Cornell (1986), *Bureaucrat and Intellectual In The Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, University Press: New Jersey
- GÖKBİLGİN Tayyip (1961), "Bâb-ı Âli", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul, (174-177).
- HEPER Metin (1983), "Bürokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.2*, Haz. Murat Belge, Bülent Özüak, İletişim Yayınları: İstanbul (290-297).
- İNALCIK Halil (1990), "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", Çev. Mehmet Özden, Fahri Unan, *Türkiye Günlüğü*, 11, (Yaz, 1990), (30-41).
- İNALCIK Halil (2005), *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul
- LEWIS Bernard (1998), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, T.T.K. Yayınevi: Ankara.
- MARDİN Şerif (1995), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları: İstanbul
- MARDİN Şerif (1996), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları: İstanbul.
- MARDİN Şerif (1997), *Türk Modernleşmesi*, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları: İstanbul

- ONUR Vedat (1964), *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Ankara, y.y.
- ORTAYLI İlber (1983), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları: İstanbul
- Ortaylı, İLBER (1998), "Batı Kültürü ve Türkiye", *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'nin Avrupalılaştırma Sorunu Semineri*, Ankara, (5-59).
- ÖZDEMİR Hüseyin (2001), *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, İstanbul, Okumuş Adam.
- ÖZKAYA Yücel (1994), *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu: Ankara
- SHAW Standford J. (1968), "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", *Beginnings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century*, Ed. William Roe Polk, Chicago, Richard Chambers, (29-32).
- SHAW Standford J. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları: İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1999), *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*, İstanbul, y.y.
- UBUCINI M. Abdolonyme (1998), *Osmanlı'da Modernleşme Sancıları*, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları: İstanbul.
- ZÜRCHER Eric Jan (1998), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları: İstanbul.